

Олексій Сокирко

СКІЛЬКИ КОШТУЄ ПОРОЗУМІННЯ?

«Поклони» та «наклади» в українських судах першої чверті XVIII століття

Розпочинаючи в міжвоєнні роки вступ до своєї відомої праці «Грунтове судочинство на Лівобережній Україні у другій половині XVII–XVIII ст.», один із найкращих знавців українського права проф. Ярослав Падох зауважував, що «дослідження історії процесуального права Гетьманщини мусить спиратися на широку джерельну базу»¹. З цим міркуванням важко не погодитися для доби, коли подібні студії тільки-но почали з'являтися, лише пунктирно накреслюючи специфіку козацького уставодавства й суду. Тим актуальнішим воно видається зараз, оскільки за ті кілька десятиліть, що відділяють нас від роботи Я. Падох, подібні дослідження ані кількісно, ані якісно, на жаль, не утворили скільки-небудь чіткої і повної картини феномену козацького права².

Дотримуючись процитованого вище заклику, котрий, як ми вважаємо, не втратив своєї актуальності й нині, спробуємо зосередити увагу на специфічному типі джерел, який практично ніколи не брався до уваги істориками-правниками. Між тим він містить напрочуд цінну інформацію про реальні форми перебігу процесу від початку й до його завершення, включно з багатьма закулісними епізодами, що не потрапляли до офіційної судової доку-

¹ *Падох Я.* Грунтове судочинство на Лівобережній Україні у другій половині XVII–XVIII столітті. Львів, 1994. С. 8.

² У післявоєнний період нечисленні праці, присвячені проблематиці українського права XVII–XVIII ст., носили переважно начерковий характер; дослідники послуговувалися зазвичай опублікованими джерелами, інтерпретуючи в дусі «класового» підходу доробок класичної історіографії. Відродження академічного інтересу до джерел права й судустрою Гетьманату відбулося на початку 90-х рр. XX ст., але сучасні історики держави й права, як не прикро, й досі не подолали зачарованого кола методологічної одноманітності й хронічної «відірваності» від джерел. Істотний виняток у цьому відношенні складають дослідження К. Вислобокова (див.: *Вислобоков К.* Визначна пам'ятка українського права: джерела, зміст, система та соціально-політичні умови створення // *Права, за якими судиться малоросійський народ. 1743. К., 1997. С. VII. XLVIII; його ж.* Деякі аспекти правової системи Гетьманщини і невідомий список нормативної збірки XVIII ст. // *До джерел: Зб. наук. праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя.* Київ-Львів, 2004. Т. 2. С. 351–376).

ментації. Реєстри судових видатків позивачів та відповідачів, про які піде мова, допомагають не лише скоригувати наші уявлення про процесуальну практику, якою вона була де факто, але й проливають світло на власне повсякденні обставини поладження конфлікту, узвичаєні процедури поведінки в ньому, зрештою, що не менш важливо, демонструють справжню соціальну й матеріальну топографію судочинства, вивівши нарешті «за дужки» питання про його «класовість».

Реєстри «проторів», «накладів» та інших «експенса», як їх іменували укладачі, збереглися в незначній кількості й є доволі складним випадком для жанрової класифікації. Згідно з чинними нормами сторона, що програвала судовий двобій, мусила оплатити своєму опонентові «гвалти» й «убитки», які стали причиною конфлікту, а також повернути всі його витрати, пов'язані з поданням позовів, веденням слідства, оплатою роботи урядників і власним утриманням. Взуруючись на норми Литовських статутів, «Права, за якими судиться малоросійський народ» (1743 р.), зазначали: «Сторона в деле спорномъ судомъ и правомъ обвиненая, повинна оправленной стороне проторы и убытки правныя награждат; се же для того, дабы упорныи люди, не посягая на чужое, воздерживались от непотребныхъ споровъ и затеекъ»³. Під цим кутом зору реєстр був офіційним документом, що міг пред'являтися в суді або органах козацької адміністрації, доказово підкріплюючи претензії його власника на відшкодування «накладів»⁴. З іншого боку, «записи про пам'ять» часто містили дещо ширшу інформацію про приватне життя учасника процесу, мимовільно відкриваючи досить інтимні її сторони, як-от: позики грошей для ведення справи, роздачу дарунків і «посулов» судовим урядникам, а то й зовсім безпосередні й милі одкровення з приводу з'їденого й випитого в часі слідства й тяжби. Цей блок інформації хоч і властивий не всім реєстрам, однак надає їм виразно авторського, персоналістичного звучання, дещо зближуючи їх з меморіалами й діаріушами.

Нині в нашому розпорядженні знаходяться п'ять таких документів, які походять з колекції О. Лазаревського Інституту рукопису Національної бібліотеки України. Поза сумнівом, кількість витратних записів мусила бути досить великою, дорівнюючи кількості процесів, особливо тих, що провадилися судовими інстанціями полкового й генерального рівнів, де ставки позивачів, їхнє матеріальне та соціальне становище були, так би мовити, «вищі середнього». Але, враховуючи погану збереженість приватних архівів XVIII ст., можна розраховувати лише на незначне нарощення джерельної бази.

Хронологічно найранішим реєстром є нотатки судових витрат священика Симеона Молявки, які за прізвищами згаданих у ньому старшин датуються

³ Права, за якими судиться малоросійський народ. 1743 (далі – Права). К., 1997. С. 156. У подальшому тексті всі посилання подаються за цим виданням.

⁴ Див., наприклад, чолобиття козака Стародубського полку Мирона Мажевського з вересня 1720 р. щодо повернення йому грошей, сплачених у ході слідства: Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАК України). Ф. 51, оп. 3, спр. 493, арк. 2.

орієнтовно 1719 р.⁵ Приводом для його укладення послужила суперечка братів Симеона та Федора Молявок за ниву з батьківської спадщини, яка велася в чернігівському полковому правлінні. Дуже докладний, часто навіть зворушливо безпосередній реєстр отця Симеона чи не найретельніше передає переживання його автора, пов'язані з пертурбаціями справи, починаючи від «поклонів» полковнику й сотникам і закінчуючи такими форсмажорними обставинами, як бійка з братом і відмова підписувати протокол свідчень, котрі довелося полагождувати в неформальний спосіб.

Подібним до нього за обсягом, але менш деталізованим є реєстр жительки с. Семенівка Єфросинії Бабичихи, котра 1723 р. позивала в конотопському сотенному правлінні свого сусіда Левка Гавренка за незаконну порубку гаю, що його той свого часу продав покійному чоловікові Бабичихи⁶.

Хронологічно близькими до записів Бабичихи є недатовані реєстри товариша Стародубського полку Леонтія Озерського⁷. Обставини цієї справи, яка провадилася спочатку в полковому, а згодом – у Генеральному військовому суді (далі – ГВС), на жаль, з'ясувати так і не вдалося. Натомість особа її фігуранта привертає особливу увагу: Озерський був сином знатного товариша Йосифа Озерського та доньки стародубського полкового писаря Гордія Носікевича Уляни. Протягом 1726–1727 рр. він обіймав уряд стародубського городового отамана, а з 1729 по 1750 рр. – значкового товариша Стародубського полку⁸. Справа Озерського, таким чином, є прикладом того, як судився середній прошарок владної еліти Гетьманату, котрий, хоч і не посідав великих маєтностей, але володів зв'язками та коштами, необхідними для утвердження своїх прав і збільшення майнової потуги.

Інший запис належить товаришу Стародубського полку Іванові Улізку, який протягом 1725–1727 рр. судився зі своїм двоюрідним братом Михайлом, уклавши дуже докладний «Реєстръ для пидрахунку... сколько утратилъ я денег своихъ позиваючи з братомъ своимъ двоюроднымъ Михайломъ Улезкомъ и з поддаными его ж пихторовскими за грунт спорный и забране грунтових же межъ...»⁹. Приводом для суперечки між братами, очевидно, стала спадщина по батькові Івана, отримувача якої мусив визначити спочатку Стародубський полковий суд, а згодом – Генеральна військова канцелярія (далі – ГВК). Судячи з усього, позивач мав серйозні зв'язки як в полку, так і в Глухо-

⁵ Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського. Інститут рукопису (далі – НБУВ. ІР). Ф. І, спр. 53995 (Лаз 13 3), арк. 57–58.

⁶ НБУВ. ІР. Ф. І, спр. 54990 (Лаз 37), арк. 81; спр. 54991 (Лаз 37), арк. 82 – 82 зв. Позови та перебіг справи див.: Там само. Ф. І, спр. 54987–54989 (Лаз 37).

⁷ НБУВ. ІР. Ф. І, спр. 53991 (Лаз 13 3), арк. 40 – 40 зв. Справа датується початком – серединою 1723 р. за згадками в ній реєнта ГВК Дмитра Володковського, якого разом з іншими українськими старшинами в листопаді 1723 р. було заарештовано й ув'язнено в Петербурзі (див.: *Модзалевский В.* Малороссийский родословник. К., 1908. Т. 1. С. 211–212).

⁸ *Лазаревский А.* Описание Старой Малороссии. К., 1888. Т. 1. С. 368; *Модзалевский В.* Малороссийский родословник. К., 1912. Т. 3. С. 693–694.

⁹ НБУВ. ІР. Ф. І, спр. 53993 (Лаз 13 3), арк. 50 – 53 зв.

ві, на що вказує факт передачі справи до ГВК, а також ведення ним паралельно майнової тяжби з бунчуковим товаришем Стефаном Шираєм, і, зрештою, значні кошти, витрачені ним протягом двох років¹⁰. Реєстр Улізка є найдокладнішим з-поміж інших за обсягом і частотою записів, а також – за тематичною різноманітністю. Витрати на утримання судових урядників, «поклони» старшині й правителям* ГВК, плата писарям, візникам, сторожам, караульним, ціни на фураж, винаймання транспорту, перевози й навіть харчування самого позивача ретельно фіксувалися на чернеткових «картах»¹¹, переписаних згодом «набіло», й паралельно супроводжувалися цінovими конвертаціями в рублях, золотих і шагах.

Нарешті, останній реєстр належить ієромонаху Йоаникію Зінковському, котрий 1729 р. за дорученням архимандрита Ніжинського Благовіщенського монастиря вів судовий процес у Генеральному військовому суді за млин на кучевській греблі з бунчуковим Симеоном Шаулою¹². На жаль, записи Зінковського містять здебільшого картину «офіційних» витрат, згрупованих по періодах поїздок, як матеріал для складання позовів; інформація про «поклони» в них відсутня. Автор побіжно згадує, що разом з ним до Глухова їздили й інші монахи та челядь, однак «експенси» в реєстрі зафіксовані без всякої деталізації, як-от: «З Глухова виехавши до Нежина, стратилемь шаг осьмнадцат»¹³.

Питання, які ми ставитимемо цим невеликим приватним хронічкам судових процесів, обертаються навколо трьох головних проблем. По-перше, нас цікавитиме кінематика пересувань позивача/відповідача в мережі судових і адміністративних інстанцій, його контакти, відстані переїздів і ступінь мобільності в часі провадження судового процесу. По-друге, ми намагатимемося з'ясувати, яким коштом у Гетьманщині першої чверті XVIII ст. вдавалося полагодити конфлікт судовим шляхом. Для цього будуть проаналізовані й співвіднесені між собою всі статті витрат, зафіксовані реєстрами, й визначений їхній розмір по відношенню до матеріальних можливостей різних соціальних груп. Зрештою, спробуємо окремо поміркувати над однією з найпікантніших статей витрат – «поклонами», котрі присутні практично на всіх стадіях вирішення судових суперечок, їхньою природою, ставленням до них людини XVIII ст. і, звичайно ж, їхніми видами і розмірами.

Отже, спершу накреслимо топографію майбутньої сцени судових дій, якою пересуватимуться наші герої. Подання скарги («причинного писма») або ж

¹⁰ Там само. Ф. I, спр. 53994 (Лаз 13 3), арк. 54–56.

* Правитель – титул писарів Генеральної військової канцелярії, що здійснювали управління нею після арешту й ув'язнення генеральних старшин у Петербурзі в «полуботківській» справі.

¹¹ Там само. Ф. I, спр. 53992 (Лаз 13 3), арк. 42–48.

¹² Там само. Ф. I, спр. 61845, арк. 193–195. Перебіг справи див.: Там само. Ф. I, спр. 61844, арк. 192; спр. 61846, арк. 196; спр. 61847, арк. 198–199.

¹³ Там само. Ф. I, спр. 61845, арк. 193 зв.

позову вимагало від позивача особистої присутності в судовій установі, до якої спрямовувалася справа. У більшості реєстрів, пов'язаних із судовими процесами, що одразу розпочиналися в ГВК чи ГВС, початкові записи фіксують збори у поїздку до Глухова, яка в залежності від протяжності дороги й тривалості перебування в столиці коштувала дуже недешево. Покидаючи рідну домівку, позивач (по можливості, в супроводі челядників) брав з собою «на всякую пригоду» запас харчів і фуражу, або, якщо не мав власного транспорту, наймав віз із погоничем¹⁴. Іванові Улізку, який черговий раз повертався додому з Глухова, навіть довелося міняти санчата на віз – настільки тривалим виявилось його перебування у суді¹⁵. Додаткових витрат і клопотів потребували перевози через річки.

По досягненні мети своєї подорожі позивач, очевидно, шукав можливості зупинитися в родичів чи знайомих, щоб не платити за помешкання; лише в реєстрі Улізка маємо згадку про винаймання господи¹⁶. Після того, як сторони облаштувалися, їх поглинали звичайні судові клопоти, передбачені перебігом процесу, що їх як позивач, так і відповідач намагалися усіляко форсувати, аби звести до мінімуму надто дороге перебування в місті. Найчастіше, зрозуміло, учасник процесу вчашав до «присутствій» ГВК та ГВС. Шлях туди пролягав через караульних жолдаків і сторожів, яких при вході задобрювали копійками і шагами¹⁷. Далі треба було замовити складання процесуальної документації, «поклонитися» реєнту й канцеляристам, нав'язати стосунки з писарями тощо¹⁸. Після розпитів і «обличений» у ґрунтових справах часто виникала потреба в з'ясуванні додаткових обставин чи наданні судові необхідних доказів. Три з п'яти наших позивачів мусили звертатися по допомогу до свідків, деяких із них навіть беручи з собою у дорогу, як-от Леонтій Озерський та Єфросинія Бабичиха¹⁹.

Чи не найдужче сприяла затягуванню слідства неявка однієї зі сторін, як у випадку з Іваном Улізком, котрий мусив посилати за оскарженим двоюрідним братом Михайлом вістових козаків ГВК, оплачуючи, зрозуміло, їх службу й харчування²⁰. Іншою, але вже об'єктивною причиною затягування процесу був виїзд на спірний ґрунт межових комісарів, супроводжуваних і оплачуваних зацікавленою стороною²¹. У цьому разі позивач мав здолати зворотній шлях додому, не забуваючи завітати до місцевої старшини, підтримкою якої варто було заручитися «про всяк випадок». Приводів же для такої допомоги

¹⁴ Там само. Ф. І, спр. 53993, арк. 53 зв.; спр. 54990, арк. 81; спр. 54991, арк. 82; спр. 61845, арк. 193.

¹⁵ Там само. Ф. І, спр. 53993, арк. 53.

¹⁶ Там само. Арк. 52 зв.

¹⁷ Там само. Ф. І, спр. 53993, арк. 53 зв.; спр. 54990, арк. 81.

¹⁸ Там само. Ф. І, спр. 53991, арк. 40 – 40 зв.; спр. 53993, арк. 50, 52 зв., 53 зв.;

¹⁹ Там само. Ф. І, спр. 53991, арк. 40 зв.; спр. 54990, арк. 81.

²⁰ Там само. Ф. І, спр. 53993, арк. 51 зв.

²¹ Там само. Арк. 50.

могло знайтися чимало. Так, завдяки приязному ставленню конотопського сотника, Єфросинії Бабичисі вдалося впіймати «на гарячому» оскаржуваного нею сусіда, який вирубував її гай, і тут же освідчити факт порубки, що стало вирішальним доказом на користь її звинувачень²².

Після завершення роботи комісарів і межувальників, яка могла тривати невизначено довго, позивач найждженим шляхом знову повертався до міста, нагадуючи поклонами «правителям» канцелярії та суддям про свою справу. В кульмінаційні моменти її перебігу становище однієї зі сторін могло набрати непередбачуваних обертів. Так, Симеон Молявко після бійки з рідним братом подав на нього ще одну скаргу, просування якої вимагало додаткових ходінь по старшинських домівках²³, а Єфросинія Бабичиха навіть опинилася у «тюрмі», мусячи «давати копийку» сторожам, що, очевидно, мали подбати про її більш-менш стерпне перебування там²⁴.

Нарешті, триумфальна хода позивача, що виграв справу, по «викупанню» вироків з канцелярії²⁵ й поклонів суддям пролягала, знову ж таки через дворище полковника²⁶, а згодом – і місцевого сотника, яким кланялися, «объявляя» укази ГВК й рішення суду. Коло, таким чином, замикалося, але до цього щасливого моменту мусив минути не один місяць, а то й рік. Так, у ході судової справи Єфросинія Бабичиха та Леонтій Озерський їздили до столиці двічі, Іван Улізко – тричі, а законники Ніжинського Благовіщенського монастиря – аж чотири рази, не рахуючи поїздок до київського полковника та митрополита, опосередковано причетних до справи. За час, який спливав від моменту подачі скарги, позивач зазнавав збитків не тільки від дорожніх «проторів» і судових «накладов», але й через відірваність від власного господарства. Стаючи до суду, Леонтій Озерський найняв слуг для охорони власного хутора, а згодом мусив викласти чималі кошти «на розные експенса, распостираючи опалое господарство», сума яких учетверо перевершила його судові видатки (в ході процесу витрачено було 410 золотих, а для підйому господарства – 1650 (!)²⁷. Звичайно, не варто виключати можливості свідомого завищення видаткових цифр, але й ставитися надто критично до них не варто: всі тогочасні джерела, бодай мимохідь, нарікали на обтяжливість «процесування».

Чим були власне судові «наклади», яким найбільше приділяють уваги реєстри позивачів? Для зручності аналізу ми згрупували дані наших джерел у таблицю, графи якої відповідають основним статтям видатків. Загальний підсумок витрат подано за підрахунками авторів реєстрів, котрі обчислювали також другорядні й ситуативні трати, що різнилися залежно від характеру справи. Так, наприклад, закріпивши за собою в ході судової суперечки ґрунт

²² Там само. Ф. І, спр. 54991, арк. 82.

²³ Там само. Ф. І, спр. 53995, арк. 57 – 57 зв.

²⁴ Там само. Ф. І, спр. 54991, арк. 81 зв.

²⁵ Там само. Ф. І, спр. 53993, арк. 52 зв.

²⁶ Там само. Арк. 53.

²⁷ Пор.: Там само. Ф. І, спр. 53991, арк. 40 зв. – 41.

з вільних військових мастностей, Леонтій Озерський дав з нього «на церкву Печерську» 10 золотих²⁸. Позивачі також враховували ціну горілки й вина, що купувалася для комісарів і старшини, не вказуючи, втім, у реєстрах її точної вартості²⁹. На жаль, через те, що реєстр судових витрат Ніжинського Богоявленського монастиря містить лише сумарні поетапні підрахунки в ході процесу без їх розбивки на витратні статті (кому саме, з якого приводу, й скільки виплачено), ці дані ми не змогли включити до таблиці, використовуючи їх тільки для коментування і перевірки інформації решти джерел. Усі суми ми конвертували в золоті, користуючись курсами рахункових одиниць, наведених у реєстрах Івана Улізка та Йоаникія Зінковського*.

Види витрат	Єфросинія Бабичиха	Симеон Молявко	Іван Улізо	Леонтій Озерський
Витрати на власну персону (харчування, житло)	5,1	-	36,25	133
Послуги писарів	1,8	8,2	57,9	62
Послуги судових урядників і служителів	2,8	14,77	50,2	47,5
Поклони старшині	4,65	41,5	17,99	67,5
Поклони суддям	1,5	16,5		
Витрати на свідків (харчування, «свідочне»)	2,9	6,5	-	20
Канцелярські матеріали	0,8	-	2	-
Транспорт (оренда підвод, послуги візників, фураж, перевози)	6,3	-	22,9	-
Всього	25,5	124	184	410

Одержана в таблиці картина демонструє різницю між складними і витратними судовими процесами, що провадилися значним товариством, до якого належали Улізко й Озерський, та, по суті, дрібними справами Бабичихи та Молявка, що велися сотенними й полковими правліннями.

Скромні можливості центрального та місцевого скарбу Гетьманату обмежували кількість судових урядників, а також кошти на їхнє утримання, тож фінансові ресурси позивачів спрямовувалися саме на них. Як бачимо з таблиці, послуги писарів, кур'єрів, сторожів, судейських та асесорських слуг, сторожів, комісарів, межувальників, «розыщиков», конвоїрів та інших служ-

²⁸ Там само. Арк. 40 зв.

²⁹ Там само. Ф. I, спр. 53995, арк. 57 зв.

* Згідно з обрахунками цих реєстрів, основні лічильні одиниці, вживані у Гетьманщині протягом 20-х рр. XVIII ст., мали наступне співвідношення: 1 рубль = 5 золотих, 1 таляр = 3 золотих, 1 шостак = 0,2 золотого, 1 шаг = 0,1 золотого.

бовців становили від 30% до 50% усіх витрат. Окрему увагу при цьому слід звернути на те, що, подібно до інших регіонів середньовічної та ранньомодерної Європи, послуги писарів оплачувалися у вигляді акциденталій – плати за виконання конкретних операцій: написання позовів, скарг, листів, чолобить, зняття копій, прикладення печаток тощо. Фіксовану платню писаря за різні види робіт, котра не мала нічого спільного із «датками» (себто хабарями), зустрічаємо вже в Литовських статутах. Пізніше ці положення увійшли також до «Прав, за якими судиться малоросійський народ». У середньому вартість нескладного документа не перевищувала півзолото, але за оформлення присуду або надавчих універсалів позивач мусив викласти пересічно до 6 золотих. Це значно перевищувало норми, встановлені «Правами, за якими судиться малоросійський народ», що коливалися в межах 1 золотого³⁰. За приписами отримані кошти писар мусив розподіляти між канцеляристами та підписками, «сколко кому достойно». Позивач також мав забезпечувати канцеляристів усіма необхідними для роботи матеріалами – папером, воском, сургучем, чорнилом, котрі, втім, не були витратними.

Інші судові урядники, а також комісари й межувальники брали плату «за виїзд» і зебезпечувалися харчами. Двоє «розыщиков», запрошені Іваном Улізком до села Пихторівки Стародубського полку, «схарчили» за час своєї роботи 6 гусок, 6 гусів, пшеничного хліба, горілки, «меду прісного», меду простого, «закусок» (пряників та яблук) майже на 15 золотих³¹. Менш значним посильним козакам і асесорським сторожам, котрі їздили шукати брата Івана Улізка Михайла, «на хліб» було виділено 1,5 золотого³². Загалом дрібним службовцям плата часто видавалася натурою – кожухами, фуражем, або ж продуктами – ситним хлібом, «баранками» тощо.

Опріч завоювання «респекту» з боку суддів, старшини й писарів позивач мав подбати і про свідків. Єфросинія Бабичиха не тільки платить свідкам за їхні розповіді, але й возить їх до подлипенського старости та конотопського сотника. Кожен із них одержує «сведочне», розмір якого, швидше за все, відповідав важливості їхніх свідчень у процесі, коливаючись від 0,1 до 5 золотих³³.

Особливе місце займали виплати суддям – так звані «пересуди» або «пересудки». На думку Я. Падоха, вони були прямим аналогом «ramiętneho», відомого польському процесуальному праву – плати судді за видачу присуду чи то за проведення усієї судової розправи³⁴. Втім, думка дослідника про зникнення «пересудів» після поширення судових книг, в яких записувалися вироки й рішення по справах (які раніше суддя за окрему плату мав «пам'ятати») не підтверджується матеріалами поточного діловодства судів. Симеон

³⁰ «Права...». С. 90.

³¹ НБУВ. ІР. Ф. І, спр. 53993, арк. 50.

³² Там само. Арк. 51 зв.

³³ Там само. Ф. І, спр. 54990, арк. 81

³⁴ Падох Я. Грунтове судочинство... Львів, 1994. С.161–162.

Молявко платив суддям щонайменше тричі, Єфросинія Бабичиха – один раз. Імовірно, пересуд мав багато спільного з писарськими акциденталіями, стосуючись, щоправда, лише власне суддів. Монопольним правом на його стягнення володів суддя або інший козацький старшина, наділений суддівськими повноваженнями (сотник, полковник), котрий після завершення процесу, подібно до писаря, мусив «по справедливости» розподілити його між членами уряду. 1728 р. городові урядники скаржилися на батуринського сотника, який «судить... людей, ... не в ратуши, але в своємь дворє тайно безь ведома нашего, тилко з своимь зятємь писаремь кончаєть справи, а намь жадного с того пересуду приходу нема... купчии ведлугь права кому даєть, а [от] насъ на онихъ подписуєть»³⁵.

«Поклони» старшині різних рангів та суддям, про які варто поговорити спеціально, згадуються в чотирьох реєстрах з п'яти. У реєстрах справ Озерського та Улізка вони збігаються, оскільки суддями в обох випадках виступали генеральні старшини та правителі ГВК. Відсутність свідчень про них у «накладах» братії Ніжинського Богоявленського монастиря пояснюється, швидше за все, не тим, що вони геть нічого не платили, а надто лапідарною манерою фіксації видатків. Решта ж позивачів, як ми пересвідчилися вище, мусила «кланятися» вельможним і не зовсім вельможним урядникам щоразу, як з'являлася перед ними чи то з проханням, чи то з поданням якоїсь інформації. Так, наприклад, Іван Улізко, лише «об'являючи» присуд ГВК новопризначеному наказному Стародубському полковнику Семену Галецькому, презентував при цьому півосмачки вівса та калачі ціною в 17 шагів³⁶. «Кладенням» калача він відбувся й при наступному поданні чолобитної у ГВК, однак уже при повторному чолобитті мусив «поклонитися» правителям канцелярії згідно маєстату кожного з них: Іванові Левенцю дав «колач шостаковий и голову цукру» вартістю в 4 золотих і 2 шаги, Іванові Мануйловичу – 2 калачі й дві цукрові голови вартістю в 9 золотих і, нарешті, старшому канцеляристові Данилу Покорському – калач і голову цукру ціною в 4 золотих і два шаги³⁷. Підношення у вигляді харчів, а не дзвінкої монети, що мала б бути, за логікою, привабливішою, не повинні дивувати. Адже йдеться не про звичайні «потрави», а «легкомини»: цукор, який у ранньомодерній Європі ще не вироблявся в масовій кількості й переважно довозився з колоній, отже, був досить дорогим, та білу здобу – калачі – котрі для пересічної людини, що харчувалася житнім хлібом, замішаним навпіл з пшеничним, або ще гірше – гречаним борошном, були далеко не буденною їжею³⁸. Калачами спочатку

³⁵ НБУВ. ІР. Ф. І, спр. 51264, арк. 177 зв.

³⁶ Там само. Ф. І, спр. 53993, арк. 51 зв.

³⁷ Там само. Арк. 52 зв.

³⁸ *Бродель Ф.* Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. / Пер. з франц. К., 1995. Т. 1. С. 106–109, 186–187; *Вульф Е.* Європа і народи без історії / Пер. з англ. К., 2004. С. 335–336. *Сокирко О.* Хліб насущний гетьманського найманця // Молода нація. К., 2000. № 1. С. 186–187.

«кланялася» у сотенному правлінні, а згодом у ГВС і Єфросинія Бабичиха («на калачи три алтини стратили пред панов стаючи»), докладаючи конопському сотнику згодом і гроші – шостак «при поклоні» й пізніше півталяра за скаргу³⁹.

«Поклони» передбачалися практично за будь-якої нагоди, при якій прохач з'являвся перед урядником: при поданні скарги, позову, записі свідчень, оголошенні вироку або указу вищої чи нижчої інстанції. Втім, величина «поклону» значною мірою залежала не лише від місця урядника в загальній ієрархії, але й від важливості справи, з якою звертався прохач. Це добре видно у справі Леонтія Озерського, котрий витратив на «поклони» найбільше з-поміж усіх інших аналізованих нами позивачів. Одержавши надавчий універсал на вільний військовий ґрунт Куровщину, він «поклонився» головою цукру генеральному писареві Семену Савичу, 9 золотими – старшому військовому канцеляристу, на той час вже ресенту ГVK Дмитру Володковському, й 6 золотими – канцеляристу Столповському⁴⁰. При отриманні повторного універсалу було презентовано генеральному бунчужному Якову Лизогубу (через якого Озерський, очевидно, виклопотав новий указ) цукрову голову; місцєблостителю генерального писаря, старшому канцеляристу Петру Валькевичу – теж цукрову голову, ще й 10,5 золотих⁴¹. Втім, коли справи Озерського пішли кепсько і йому довелося звернутися з протестацією в ГВС, він «поклонився» генеральному бунчужному вже двома червоними, а писареві Валькевичу – 6 золотими⁴². При слуханні справи судовому писарю було заплачено 2 червоних, старшому канцеляристу Володковському – 1, а генеральному бунчужному Савичу – 2 червоних і 6 золотих⁴³. Як бачимо, величина «поклону» зростала з наближенням кульмінації всього процесу або ж при появі різного роду непередбачуваних обставин.

Питома вага цих витрат у загальному кошторисі процесу могла бути різною в залежності від характеру й перебігу самої справи. Якщо в Симеона Молявка вартість харчів та власне готівка, якою він вшановував суддів, старшину і церковних ієрархів, складала не менше 76 золотих із 124 витрачених на процес взагалі, то в Леонтія Озерського вона становила 85 золотих з 410. Іван Улізко й Єфросинія Бабичиха, справи яких носили хоч і не менш затяжний, але, очевидно, не такий важливий характер, сплатили усього лише 19,7 та 3 золотих відповідно, відбувшись практично символічними підношеннями.

Втім, чим був «поклон» з точки зору тодішньої судової практики – хаба-рем, підношенням, а чи чимось іншим? Процесуальні та канцелярійні практики Великого князівства Литовського, а згодом – Речі Посполитої, що пізніше разом із багатьма іншими стали фундаментом козацького судоустрою і де

³⁹ НБУВ. ІР. Ф. І, спр. 54989, арк. 81; спр. 54991, арк. 82.

⁴⁰ Там само. Ф. І, спр. 53991, арк. 40.

⁴¹ Там само.

⁴² Там само. Арк. 40 зв.

⁴³ Там само.

вперше фігурують «поклони», дозволяють переконливо спростувати ставлення до них як до хабаря. «Поклон» був аналогом «чолобиття» – грошового або будь-якого підношення, яке васали, а пізніше нижчі урядники презентували володареві за протекцію в полагодженні їхніх справ (призначення на уряд, земельне надання тощо). Однак, якщо «чолобиття» адресувалося виключно господарю (князю), то «поклони» призначалися різного роду урядникам – воєводам, каштелянам, старостам тощо – як санкціонований правом звичай⁴⁴.

У традиційних суспільствах обмін дарунками між підданими й володарем був однією з універсальних комунікативних функцій. Брати підношення для володаря означало виявляти свою силу й багатство, готовність відповісти ще більшим і дорожчим дарунком; піддані ж своїми дарунками виказувати шану й покірливість його харизматичному авторитету. Практика такого «дару – віддару», ґрунтовно проаналізована Марселем Моссом, від початку мала підкреслено агоністичний, змагальний характер між відносно рівноправними партнерами, згодом трансформувалися у ієрархізований обряд⁴⁵.

Безумовно, практика поклонів була найяскравішим проявом невідсепарованості приватного й публічного у владній сфері пізньосередньовічної та ранньомодерної держави. Володар здебільшого був свідомий того, що обдарування його слуг в обхід його самого применшує потенційні доходи володаря, ба навіть – змушує урядників чинити зовсім «не подлуг воли господарскої». Втім, ставлення до поклонів не було негативним і великі князі хіба що намагалися їх обмежити. За спостереженням Юліуша Бардаха, систему поклонів широко використовували для свого збагачення українні старости, «стрижучи купони» з вояцьких промислів і ухадництва козакуючої шляхти й міщан. Селяни та міщани часто одержували з урядницької ласки пустки й тримали їх «з поклону», тобто, за певну суму, сплачувану надавцеві⁴⁶.

У судовій та адміністративній практиці Гетьманату зауважуємо таке ж ставлення до «поклонів». Достатньо вказати хоча б на термінологічну різницю між «поклоном» як добровільним даром, котрим вшановують високу особу, і хабарем – «датком», «посулом», що чітко ототожнювався з «корупціями». Хабарів здебільшого вимагали у позивачів під тиском, а то й простими погрозами, що ставало приводом до скарг і гучних розслідувань. Так, 1718 р. ніжинський полковник Лук'ян Журавка захищав перед гетьманом свого полкового писаря, заперечуючи, що «коррупцію ... мой писар бравъ от них, як хтось неправедно донесл»⁴⁷. Чи не повсюдним явищем були «датки» стар-

⁴⁴ *Bardach J.* Czołobicia i pokłony. Kartka z dziejów administracji Wielkiego Księstwa Litewskiego w XV–XVI wieku // *Wiekі Średnie. Medium Aevum. Prace ofiarowane T. Mantenffelowi w 60-tą rocznicę urodzin.* Warszawa, 1962. S. 307–315.

⁴⁵ Ширше про це див.: *Мосс М.* Общества. Обмен. Личность: Труды по социальной антропологии / Пер. с франц. М., 1996. С. 94, 102.

⁴⁶ *Bardach J.* Op. cit. S. 313.

⁴⁷ ЦДІАК України. Ф. 51, оп. 3, спр. 328, арк. 1.

шині в обмін на зняття покарання (байдуже, справедливо накладеного чи ні), а з 20-х рр. XVIII ст. – ще й за увільнення козаків або значного товариства від служби. Характерним прикладом цього є донесення до ГВК носівського сотника Карпа Шаули від серпня 1738 р. про те, що значковий товариш Іван Галанський, «укриваяся от служби... пану судии полковому киевскому Івану Стопановскому да писару полковому Івану Покорскому даль искупть, за что они от тоей служби свободили»⁴⁸. Запорозька депутація, направлена до Бахмутської слідчої комісії, в якій розглядалися взаємні претензії запорожців і донців у зв'язку з різними порубіжними конфліктами, у своєму листі до кошового отамана від грудня 1747 р. скаржилася на її голову, полковника російської армії Федора Рязанова, котрий «по-прежднему в неизменной своей хитроязичной совести состоит, на донскую же сторону немалую склонность являет, от чего можна примечат, что то лакомства датки его к склонной любви поневоляют», від чого «протяжение следственного дела... чрез частия от сторон прибывшия датки ест угрозно»⁴⁹.

Позаяк на відміну від плати урядникам і писарських акциденталій поклон не належав до формально обов'язкових «накладів» у судовому процесі, його запис у реєстрі, а, отже, претензія на його відшкодування стороною, що програла процес, набуває дещо пікантного відтінку. Чи була сплата поклонів обов'язковою для тих, хто програвав судові баталії? Якби йшлося про «посули», вибиті в прохача старшиною чи судьями – то безумовно. Ці витрати трактувалися як матеріальні збитки, «гвалти», що мусили бути відшкодовані. Втім, добровільність поклону автоматично виводила його поза рамки офіційного кошторису слідства й процесу, про що недвозначно свідчили процесуальні артикули «Прав»: «Однако ж и оправленной судом, что би дал кому излишнее, писарам ли, возному и другим при суде служителем, не по пропорции труда их и дела, сверх правного определения, того лишнего награждать не надлежит»⁵⁰.

Чи фіксувалися в реєстрах власне не вповні законні, а то й геть незаконні підношення й хабарі? У документах, які є в нашому розпорядженні, натрапляємо лише на один такий приклад, та й то значною мірою непрямий. Під час «контроверзій» між Симеоном Молявком та його братом Федором, останній побив священницьких челядників і вдарив симеонового сестринця Максима «держалномъ канчуковимъ» у вуха. Панотець негайно сповістив про це сотника, заплативши йому таляра за затримання брата на місці бійки. Іншим разом, уже після отримання від Федора свідчень, які той, врешті, відмовився підписувати, судді було заплачено 5 золотих за те, «абы подписал на свою руку» (у випадку нового конфлікту можна було б послатися, скажімо, на імовірну неписьменність Федора). Цілком очевидно, що Симеон витра-

⁴⁸ Там само. Ф. 51, оп. 3, спр. 6889, арк. 3.

⁴⁹ Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів 1734–1775. К., 2000. Т. 2. С. 187.

⁵⁰ «Права...». С. 157.

чався на ці «датки» не з шанобливої етикетності, як у випадках із поклонами, а заради швидкого вирішення справи у вигідному для себе руслі. Втім, однозначно ідентифікувати таку платню як власне хабарі не випадає принаймні через те, що ці заплати лишалися більшою мірою виявом звичаю й, до того ж, не заборонялися чинним правом. Навіть дещо пізніша за час дії наших героїв перша масштабна кодифікація «Права, за якими судиться малоросійський народ» (1743) і та надто обтічно згадувала «противные истине проклятые корысти», не резервуючи для них чіткішого визначення й покарання.

Дещо жорсткіше трактувало подібні підношення вестернізоване російське законодавство XVIII ст. Встановлена Генеральним регламентом 1720 р. форма присяги канцеляристських, колезьких та конторських службовців передбачала службу «по совести своей исправлять, и для своей корысти, своиства, дружбы ни вражды, противно должности своей, и присяги не поступать»⁵¹. В іншому місці Регламент встановлював покарання за службові злочини, скоєні «по дружбе или по вражде, или из взятков» у вигляді штрафу («ежели в первые») або позбавлення чину, конфіскації майна і заслання на галери⁵². Іменні та сенатські «антихабарні» укази, як правило, носили прецедентний характер і з'являлися після розслідування гучних справ високих посадовців (воєвод, генералітету й старших офіцерів), замішаних у справді масштабних зловживаннях, здирствах, казнокрадстві тощо. Приводом до появи подібних актів стосовно Гетьманщини стало слідство над гадяцьким полковником Гаврилом Милорадовичем, яке підсумував указ Петра II від 10 липня 1728 р., що забороняв чинити утиски козакам і велів, щоб старшини «при судах с них, казаков, и посольства накладов и взятков на себя и ни на кого отнюдь не брали...»⁵³.

Втім, досить часто імперські урядовці, особливо іноземного походження, погано обізнані з місцевими традиціями, не бачили різниці між добровільними поклонами та хабарями. Решта ж чиновництва післяпетровської Росії, яке ще не вповні засвоїло етику західного камералізму, лишалася вірною традиціям старомосковських «кормлений» і «посулов», межа між якими так само часто була дуже примарна. Чи не найгучніша корупційна справа Гетьманщини першої половини XVIII ст. – слідство над генеральним писарем Андрієм Безбородьком, яке тривало з 1742 по 1751 рр. – в числі інших «проступств» інкримінувала йому незаконне призначення на новгород-сіверське сотництво Стефана Судієнка в обхід більш заслуженого значкового товариша Олександра Пилатовича, який «не имел столко дать, как нынешний новгородский сотник»⁵⁴. З'ясування обставин цього авансу виявило, що йшлося про елементарну суперечку між двома старшинами за вакантний уряд, в якій вони обидва мали теоретично рівні шанси. У своїх поясненнях Безбородько поси-

⁵¹ Законодательство Петра I. М., 1997. С. 101.

⁵² Там само. С.122.

⁵³ Полное собрание законов Российской империи. СПб., 1830. Т. 8. С. 64.

⁵⁴ ЦДІАК України. Ф. 222, оп. 2, спр. 27, арк. 1 – 1 зв.

лався на те, що Судієнка було обрано сотнянами, й він, таким чином, підписуючи номінацію, дотримувався правних норм. «Даток», який міг суттєво вплинути на його прихильність саме до Судієнка, в цій ситуації можна трактувати не стільки як тривіальний хабар, скільки як елемент торгу при заміщенні уряду. Практика публічного змагання за надавчий привілей володаря, в результаті якого він діставався номінантові, що подбав про найбільший розмір чолобиття, була добре відома у Великому князівстві Литовському⁵⁵. Випадок із Безбородьком, з цієї точки зору, міг бути відгомонам старих традицій чолобиття, очевидно, поширених і в Гетьманаті, який став приводом для скандалу лише через незадоволення однієї зі сторін торгу. Так чи так, але відсепарування дарів і підношень від хабарів у судовій та адміністративній практиці ранньомодерної України потребує ретельнішого вивчення.

Нарешті погляньмо на цифри, які характеризують особисті витрати позивача під час судового процесу та його пересування в часі слідства й суду. У випадку, коли позивач не мав власного виїзду, як, наприклад, Іван Улізко, подорож до столиці була пов'язана зі значними видатками на найм підводи й «парубка возового». Сума, виділена ним на транспорт, як видно з таблиці, навіть перевищує кошти на стратегічно важливі поклони. Харчування так само належало до важливого фактору облаштування побуту позивача/відповідача, тягнучи на себе, особливо ж у столичному Глухові, чималі гроші. Так, значковий товариш Леонтій Озерський, що, очевидно, не особливо обмежував себе в своїх примхах, «схарчил» за весь час провадження справи суму, яка перевищує кошти, вкладені Симеоном Молявком у весь процес – себто власне харчування, послуги писарів і судових урядників, поклони старшині, оплата свідків – 133 проти 124 (!) золотих. Протягом лише п'яти тижнів перебування в гетьманській столиці, що знадобилися для подання апеляції до ГВС, Озерянський витрачає на продукти собі й слугам 31 золотий – суму навіть більшу, аніж та, яка знадобилася Улізку на чотирикратний проїзд до міста. Втім, численніший почт, який мав при собі монах Ніжинського Богоявленського монастиря Йоаникій Зінковський, проїв за неповні два тижні майже 40 золотих⁵⁶. Позивачі зі скромнішими можливостями розкошували лише вряди-годи, коли справа складалася успішно, вселяючи надію на швидке завершення. Протягом чотирьох тижнів, проведених у Глухові, Улізко витратив на харч і фураж всього 15 золотих, лише одного разу купивши собі «легкомини» – «на обід кавяру и калачь за алтинь»⁵⁷.

Баланс усіх процесуальних видатків – обов'язкових та добровільних – дозволяє з упевненістю говорити про достатньо високу ціну поладження конфлікту судовим шляхом. Як ми бачили з наведених цифр, вартість найкоротшого, отже, «найдешевшого» з них дорівнювала 25 золотим. Витрати реш-

⁵⁵ Bardach J. Op. cit. S. 310.

⁵⁶ НБУВ. ІР. Ф. І, спр. 61845, арк. 193.

⁵⁷ Там само. Ф. І, спр. 53993, арк. 52.

ти наших героїв сягали 120–500 золотих – сум по тих часах насправді досить солідних, порядок яких був співмірний із цінами на нерухомість⁵⁸.

Таким чином, офіційний судовий процес вимагав не лише зв'язків, але й чималих коштів, брак яких, попри нечасті обмовки джерел, був однією з домінант у настроях і переживаннях позивачів та оскаржених. Однак лише в реєстрі Івана Улізка подибуємо згадки про позику ним грошей. Вдатися до цього вперше його змусила втеча брата-відповідача з-під слідства, що несподівано затягла процес і загрожувала його зірвати: «Денег на дорогу позичаль у Артема Артемовича, купчина велікоросійского, талярей десят, а отдалъ з інтересомъ пятнадцат копь»⁵⁹. Удруге Улізко позичає гроші в уже знайомого нам Леонтія Озерського, що на той час нагодився до Глухова, взявши у нього п'ять кіп, якими розплатився за господу, харчі й фураж, зворотню дорогу й послуги слуг правителя ГВК. Озерський позичав Улізкові й утретє, коли процес добігав кінця⁶⁰. Загалом з приблизно 184 золотих, витрачених на суд Улізком, принаймні 100 золотих були ним позичені, причому «інтерес» кредиторів був досить значний – Артемович позичав гроші під 25%, а Озерський – відповідно під 20 і 32%.

Химерне переплетення сфер приватного й публічного, матеріалізований вияв якого ми спостерігали у практиках українського судочинства, свідчить, наскільки своєрідним і, значною мірою, архаїчним лишалося правосуддя в Гетьманщині. Відтворена за реєстрами позивачів його фінансова сторона досить чітко демонструє ті стартові умови, які дозволяли особі вдаватися до подачі позову й офіційного вирішення справи. Отже, судитися – означало мати гроші. Й чим вищими були ставки в процесі (надто коли йшлося про нерухомість), тим більших витрат він вимагав. Слабкість фінансової системи тодішньої держави, яка, з одного боку, не могла вповні забезпечити потребу в судових урядниках, фактично перекладаючи витрати на їхнє утримання на плечі позивачів, та різна фінансова спроможність позивачів – з іншого (адже далеко не кожна особа могла собі дозволити подібні витрати), мали автоматично підвищувати роль полюбовних судів, а, отже, й сферу побутування звичаю.

⁵⁸ Для порівняння: 1727 р. стародубський полковий писар Григорій Скорупа придбав третину млина за 230 руб.; 1730 р. бунчуковий товариш Петро Іскрицький продав у містечку Ропську двір за 200 руб. (Приватні листи XVIII ст. К., 1987. С. 45–46, 50).

⁵⁹ НБУВ. ІР. Ф. І, спр. 53993, арк. 52.

⁶⁰ Там само. Арк. 52 зв., 53 зв.